УДК 913 (477.41/42)(292.485)

В. М. Петлін – доктор географічних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка

Принципи організації рекреаційно-туристичної діяльності в національних парках

Роботу виконано в ЛНУ ім. І. Франка

Розкривається теоретико-методологічне підґрунтя організації рекреаційно-туристичної діяльності в природних національних парках. Зазначається, що це неодмідний етап планування, реалізації та коректування відповідного антропогенного навантаження, який забезпечує адекватність планованих при цьому природоохоронних заходів. Застосування такого підходу дає змогу перебування в межах інваріантного поля контрольованих залежностей природи, навіть за їх модифікованості антропогенним чинником. Система контрольних принципів при цьому представлена закономірною послідовністю залежностей, які створюють керований алгоритм методологічного контролю за рекреаційно-туристичним навантаженням на ландшафтні системи національних парків.

Ключові слова: рекреаційно-туристичне навантаження, природні національні парки, теоретико-методологічне обґрунтування антропогенних навантажень.

Петлин В. Н. Принципы организации рекреационно-туристической деятельности в национальных парках. Раскрывается теоретико-методологическая основа организации рекреационно-туристической деятельности в природных национальных парках. Отмечается, что это необходимый этап планирования, реализации и корректирования соответствующей антропогенной нагрузки, который обеспечивает адекватность планированных при этом природоохранных мероприятий. Применение такого подхода позволяет находиться в пределах инвариантного поля контролируемых зависимостей природы, даже при их модификации антропогенным фактором. Система контрольных принципов при этом представлена закономерной последовательностью зависимостей, создающей управляемый алгоритм методологического контроля за рекреационно-туристическими нагрузками на ландшафтные системы национальных парков.

Ключевые слова: рекреационно-туристические нагрузки, природные национальные парки, теоретико-методологическое обоснование антропогенных нагрузок.

Petlin V. M. The Recreational-Touristic Activity in National Park Organization Principals. The theoretic-methodological base of recreational-touristic activity in nature national park was discovered. Noting, that is a necessary stage of planning, realization and correction of suitable anthropogenic pressure, which provide adequate planed nature protection activities. Applying of that approach gave to be within invariant field controlled nature dependences, even at their modification by anthropogenic factor. The system of controlled principals be presented by appropriateness of successive, which create a controllable algorithm of methodological control after recreational-touristic pressure on landscape systems of National parks.

Key words: recreational-touristic pressure, Nature National Parks, theoretic-methodological substantiation of anthropogenic pressure.

Постановка наукової проблеми та її значення. На фоні широких розробок туристично-рекреаційної діяльності, зокрема в природних національних парках, практично відсутньою є сукупність організаційних принципів, які б інваріантно висвітлювали особливості цього виду діяльності. Тому дослідження теоретичного підґрунтя туристично-рекреаційної діяльності відзначається особливою актуальністю, оскільки нормалізує загальногеографічні підходи до проблеми.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У працях Ю. Веденіна, М. Мироненка, О. Бейдика, О. Любіцевої, Л. Черчик, Л. Міщенко та ін. висвітлювалися різноманітні питання туристичного й рекреаційного використання національних парків. Водночас теоретичний аспект цієї діяльності має значні пробіли. Оскільки теоретичний рівень пізнання характеризується найбільш узагальненими залежностями, спрямований на розкриття внутрішніх і зовнішньорегулятивних закономірностей досліджуваних явищ, спирається на часткові й загальні теорії, то саме тому є можливості виробити усукупнену спільність принципових положень для відповідного напряму практичної діяльності, яка би була адекватною на значних територіях.

Мета нашого дослідження – розкрити загальні теоретичні положення щодо рекреаційно-туристичної діяльності в національних парках.

© Петлін В. М., 2012

Завдання полягають у виявленні сукупності методологічних положень, спрямованих на оптимізацію рекреаційно-туристичного використання природоохоронних територій, їх структуризації та виявленні інваріантної теоретичної основи.

Матеріали і методи. Основою дослідження слугували теоретико-методологічні надбання географів України та інших країн. При цьому використовувалися методи системного синтезу, ієрархічного підпорядкування, взаємозалежності концептуальних положень.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У загальному розумінні рекреація – це система заходів, пов'язаних із використанням вільного часу людей для оздоровчої, культурно-пізнавальної і спортивної діяльності на спеціальних територіях. Неодмінною умовою рекреації є наявність рекреаційного потенціалу (ресурсу). Такий потенціал – це не тільки сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов організації рекреаційної діяльності на певній території, а й певний обмежений запас рекреаційних ресурсів, доступний для використання. При цьому рекреаційні ресурси найчастіше розуміють як об'єкти і явища природного та антропогенного походження, які використовуються для оздоровлення, відпочинку й туризму.

Наведені вихідні положення рекреаційної діяльності мають чітко виражений споживацький аспект, оскільки абсолютно не враховують особливостей навколишнього природного середовища. А ситуація настільки серйозна, що сьогодні вже виділяють своєрідні рекреаційні ландшафти: різновид сучасного антропогенно-природного ландшафту, що формується під впливом природних та антропогенних ландшафтоформувальних чинників, які визначають його кількісно-якісні особливості. Найважливішою просторово-часовою особливістю такого ландшафту є складне переплетіння процесів природної ландшафтної самоорганізації та цілеспрямованого людського управління (організації) інфраструктурою цієї території [9]. Наближеним до нього є туристично-рекреаційний ландшафт у вигляді своєрідних природних, природно-антропогенних чи антропогенних комплексів (залежно від виду туристично-рекреаційної діяльності і ступеня перетвореності натурального середовища), який забезпечує потребу людини в туристично-рекреаційній діяльності й виконує особливу соціально-економічну функцію – відновлення життєвої енергії людини, задоволення інтересів та потреб людини у відпочинку, оздоровленні, пізнанні та ін. [2]. Тобто основна функція таких ландшафтних утворень – надання людині відповідних ресурсів, абсолютно не враховуючи власні можливості.

Найбільш гостро вимога врахування саме можливостей територіальних систем постає при використанні в рекреаційно-туристичному аспекті природоохоронних територій, насамперед природних національних парків. Виконуються різноманітні за методикою розрахунки стійкості ландшафтних систем в умовах різноінтенсивного (різнорежимного) туристично-рекреаційного використання, складаються оптимізаційні схеми, водночас практично немає теоретичного обґрунтування таких дій.

Географічно обумовлене теоретичне забезпечення будь-якої дії людини в природі (у тому числі на природоохоронних територіях) насамперед ґрунтується на теорії географії (географічній теорії), яка спрямована на виявлення зв'язків між самостійними теоріями просторових структур і похідними теоріями часових процесів, що водночас у сучасному трактуванні розглядає й зворотний зв'язок. Це теоретична основа будь-якої діяльності людини в природних територіальних утвореннях.

Оскільки існує вимога в умовах національних парків усебічно враховувати наявні властивості охоронних і з обмеженим та контрольованим використанням територіальних систем, теоретичні знання щодо специфіки таких утворень стають обов'язковими. Зокрема ландшафтні системи таких територій доцільно розглядати як великі у вигляді сукупності ієрархічно організованих підсистем [6]. Водночас їх доцільно описувати за допомогою теорії відкритих систем, що є не тільки важливим узагальненням фізичної теорії, кінетики й термодинаміки, а й сучасної теоретичної географії. На сьогодні в її межах сформульовано нові принципи й підходи, такі як принцип еквіфінальності, узагальнення другого закону термодинаміки, можливість підвищення порядку у відкритих системах, наявність періодичних явищ у випадку «помилки» системи і її фальшстарту тощо.

Не менш доцільною є теорія потенційної ефективності складних систем, яка займає проміжне положення між концептуальною частиною системології і більш конкретними, а тому менш загальними розрахунковими методами аналізу систем – сучасного варіанта дослідження операцій. Метою цієї теорії є формулювання загальних обмежувальних законів, які обмежують ефективність складних систем будь-якої природи. Саме сукупність обмежень має найбільше практичне значення у використ-

танні територіальних систем, а тому їх теоретичне обґрунтування робить такі обмеження фундаментальними.

Серед теорій, що розкривають часові аспекти «життєдіяльності» природних територіальних систем, виділяється значною практичною придатністю теорія динамічних систем як одна з основних теорій геосистем, що вивчає переходи однотипових елементів (частинок, тіл, виділів) з одного стану до іншого. Перехід від природно-спонтанного стану функціонування до антропогенно-модифікованого внаслідок рекреаційно-туристичного навантаження супроводжується сукупністю процесів, які модифікують динамічні стани систем або навіть переводять їх до антропогенного режиму. Контроль за таким явищем в умовах природних національних парків є обов'язковим.

Територія будь-якого національного парку складається із сукупності ієрархічно організованих ландшафтних систем, де між ієрархічно підпорядкованими рівнями встановлюються тісні й стабільні залежності. Для їх урахування доцільно використовувати теорію ієрархічних систем, яку розробили М. Месарович та його співробітники. Це розділ загальної теорії систем, у якому виявлено суттєві характеристики будь-якої ієрархії – послідовне вертикальне розташування підсистем, які складають цю досліджувану систему (вертикальна декомпозиція); пріоритет дій або право втручання підсистем верхнього рівня на підсистеми вищого рівня; залежність дій підсистем верхнього рівня від фактичного виконання нижчими рівнями своїх функцій. Виявлення стабілізуючих спрямованих впливів по ієрархічних сходинках організації ландшафтних систем дає змогу значно адекватніше планувати відповідні антропогенні навантаження й розподіляти рекреаційно-туристичне навантаження в часі.

Завершальним теоретичним акордом, спрямованим на опрацювання наявної інформації щодо функціонування й станів територіальних систем навантажених територій може слугувати теорія аналітичного конструювання оптимальних регуляторів (АКОР). Це процедура синтезу закону керування у функції координат стану об'єкта суто аналітичним способом, тобто на основі математичного аналізу, що ґрунтується на єдиних вимогах до якості перехідного процесу у формі мінімуму певного обраного оптимізуючого функціонала (критерію якості). Отож завдання АКОР – це завдання синтезу закону керування, що забезпечує мінімум критерію якості на траєкторіях руху об'єкта з довільного початкового (у певній можливій ділянці простору станів) до заданого кінцевого стану. Закон керування, одержаний унаслідок застосування теорії АКОР, є певною сукупністю зворотних зв'язків за відповідними координатами об'єкта, тобто рівнянням оптимального регулятора. Ця теорія є розвинутою математичною теорією синтезу систем і в детермінованому, і в стохастичному плані. Вона дає змогу в певному наближенні, визначити структуру закону керування, що гарантує асимптотичну стійкість систем.

Щодо системи принципів організації рекреаційно-туристичної діяльності в умовах національних парків, то вона структурно поділяється на засадничі, реалізаційні й оптимізаційні принципи.

Засаднича сукупність принципів ґрунтується на принципі превентивності природоохоронних заходів – *«легше запобігти, аніж лікувати»*, тому що профілактичні заходи є дешевшими, ніж ліквідація прямих та опосередкованих наслідків екологічних аварій і катастроф [3]. Щодо природних національних парків, то тут доцільно спиратися на принцип поєднання використання й збереження, який полягає не тільки в плануванні доцільного співвідношення суто охоронних і активно використовуваних територій, а й у поєднанні функцій використання та збереження на тих самих територіях, наприклад через організацію екологічного туризму. При цьому слід враховувати принцип взаємозв'язку в процесі організації і функціонування природоохоронних територій – усі елементи та підсистеми таких територій пов'язані між собою і з навколишнім середовищем прямими та зворотними зв'язками, які визначають сукупність структур та особливості їх функціонування і, відповідно, провідну роль в оптимізації територіальної організації [7].

Серед реалізаційних принципів одним з основних є принцип відповідності прямих і зворотних зв'язків у системі «суспільство–природа» – якість природного середовища може бути забезпечена лише за умови, якщо сила, щільність і протяжність прямих зв'язків у системі «суспільство–природа» відповідають тим самим показникам зворотних зв'язків або реакціям природного середовища на антропогенний вплив. Оскільки дія прямих і зворотних зв'язків відбувається не на аморфній, а на чітко природно структурованій території сукупністю ієрархічно організованих природних територіальних систем, доцільним стає принцип ландшафтної організації території – ландшафтна організація території не зводиться до використання природного потенціалу кожної окремої ділянки як такої, а

базується на поєднаності цих ділянок, на їхніх горизонтальних зв'язках, тобто на врахуванні морфологічної будови ландшафту як єдиного цілого [4]. При цьому, оскільки ландшафтні утворення перебувають у станах безперервної мінливості, важливим стає врахування принципу адаптації – усі природні системи пристосовані до функціонування лише в межах певної амплітуди ресурсів та умов існування і тому підпорядковуються дії закону толерантності – для територіальних систем характерні й екологічні мінімуми, й екологічні максимуми, а діапазон між ними є показником толерантності (витривалості) щодо того чи іншого фактору.

Рекреаційно-туристичні навантаження на природні системи не належать до найбільш потужних, водночас згідно з принципом антропогенного збіднення будь-яка діяльність людини, навіть спрямована на підвищення різноманіття (інтродукція нових видів), у кінцевому підсумку призводить до його зниження. Так, наприклад, уважають, що за час життя останнього покоління людей зникло більше видів організмів, ніж за весь час фанерозою, включаючи зникнення динозаврів 65 млн років тому [1]. Збідніння ландшафтного різноманіття спричиняє зниження рівня міжсистемних зв'язків, що призводить до скорочення періоду існування індивідуальних територіальних систем. Унаслідок цього активізуються процеси, пов'язані з якісною перебудовою загальної ландшафтної структури національного парку на багатьох локалізованих ділянках. Отже загальна сукупність взаємодіючих ландшафтних систем стає нестійкою.

Реалізація рекреаційно-туристичного навантаження потребує врахування інтенсивності міжсистемних зв'язків. Так, згідно з принципом взаємодіючих парагенетичних систем (що його сформулював Ф. Н. Мільков у 1990 р.) кожен антропогенний ландшафт взаємодіє з оточенням, тому недостатньо вивчити тільки безпосередньо антропогенний ландшафт, потрібно розглядати його як один із членів взаємодіючої парагенетичної системи (водосховище – берегова смуга, оазис – пустеля, полезахисна лісова смуга – прилегле поле). Саме парадинамічні зв'язки найбільш виражені й інтенсивні і в часі, і в просторі, а тому вписування в їхню структуру рекреаційно-туристичних навантажень украй потрібне.

Планування антропогенного навантаження в природних національних парках обов'язково має бути альтернативним. Згідно з принципом альтернатив, воно полягає у виявленні та аналізі альтернативних варіантів для досягнення мети запланованої діяльності, включаючи і нульовий варіант (відмова від діяльності). Тому вибирається найменш екологічно небезпечний засіб для досягнення мети проекту, розглядаються альтернативні проектні рішення, технологічні альтернативи. У передпроектних обґрунтуваннях аналізуються альтернативи розміщення, планування, які потрібні для екологічного коректування розміщення. Досягнути мети проекту з найменшими збитками природі допомагає аналіз використання ландшафтів з іншою метою зі збереженням їх потенціалів (ландшафтна альтернатива), використання ресурсів з іншою метою (еколого-ресурсна альтернатива) тощо [3].

Нарешті, контролюючим принципом загальної експлуатації території національних парків має бути врівноважено-еквівалентний принцип, що полягає в такому плануванні й проведенні робіт, при яких експлуатовані ландшафтні системи за своїми функціональними характеристиками наближаються до вихідних. Це дає змогу природним системам рангом вище залишатися у стані квазірівноваги. Цей принцип перегукується з ландшафтно-організаційним принципом – є потреба співрозмірності проектованих соціальних функцій природним властивостям ландшафту, його стійкості, створенню функціонально надійної ландшафтно-технічної системи [10].

При реалізації рекреаційно-туристичного навантаження слід максимально враховувати наявну структуру природного різноманіття (у т. ч. біотичного й ландшафтного). Так, згідно з принципом достатнього ступеня різноманітності природоохоронних територій – у процесі оптимізації територіальної організації національних парків потрібно прагнути до високого функціонально-ландшафтного різноманіття, що підвищує їх стійкість та самодостатність. При цьому саме природокористування має бути підпорядковане принципові «м'якого» керування природою – «м'яке» керування природокористуванням, охороною навколишнього середовища здійснюється через використання впливів, які викликають природні ланцюгові реакції, що запускають механізми саморегулювання (вибіркове рубання лісу, меліорація, створення захисних смуг, використання біологічних методів боротьби і т. п.).

Завдячуючи відносно незначний за інтенсивністю вплив рекреаційно-туристичного навантаження на територію національних парків, потрібно дотримуватися принципу запобігання можливим

небезпечним порушенням ландшафту для забезпечення його стійкого розвитку – це реалізується через збереження потрібного різноманіття елементів і компонентів ландшафту, системи функціональних зв'язків, допустимого співвідношення між зміненими й перетвореними територіями тощо. Для реалізації цього принципу використовують також властивості самовідновлення рослинного покриву, самоочищення водойм, загалом – здатність ландшафту до саморегулювання або самоорганізації. При цьому на першому місці планувальної діяльності має бути система обмежень. Відповідний принцип проголошує, що це неодмінна умова існування й розвитку геосистем. Обмеження полягають у допустимих характеристиках структурних елементів геосистем у просторі та зміні їх станів у часі, а також у рівнях навантажень [8]. При цьому функціонування природних ландшафтів не повинне виходити за межі термодинамічних, геохімічних, тектонічних та інших умов, які характеризуються природною просторовою та часовою мінливістю.

Підсумково-планувально-реалізаційний принцип спрямований на оптимізацію природного середовища (геосистем). Він свідчить, що потрібно використовувати та оптимізувати можливості й тенденції, які закладені в самій природі [5]. Запропоновано розрізняти три основні напрями в оптимізації геосистем: 1) повна консервація або збереження природного режиму (заповідники); 2) суворо регламентоване, переважно екстенсивне використання в поєднанні із заходами, спрямованими на підтримання природної рівноваги в ландшафті; 3) активний перетворювальний вплив на ландшафт, але в межах дозволених можливостей. Ландшафт у будь-якому випадку залишається лише модифікацією корінного природного ландшафту; людина підтримує природно-антропогенну рівновагу.

Нарешті потрібно завжди мати на увазі, що згідно з принципом «еволюція до катастрофи» зневажання основних законів природи і суспільства, що спираються на ефекти зворотного зв'язку, веде до катастрофи.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Рекреаційно-туристичну діяльність у національних парках потрібно не тільки обов'язково планувати, а й враховувати при цьому сукупність взаємопов'язаних принципових положень, які підкріплені теоретичним обґрунтуванням і складають основу будь-якої антропогенної діяльності на природоохоронних територіях. Урахування цих принципових положень на всіх етапах планування, реалізації, експлуатації, спостереження за наслідками, вироблення адекватних природоохоронних заходів тощо дасть змогу оптимізувати ситуацію у складному переплетенні взаємозв'язків між складно організованими природними територіальними системами.

Список використаної літератури

1. Данилов-Данильян В. И. Возможна ли коэволюция природы и общества? / В. И. Данилов-Данильян. – М. : Экопресс, 1998. – 20 с.
2. Дутчак С. В. Туристсько-рекреаційний ландшафт – як клас антропогенних ландшафтів / С. В. Дутчак // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. : Географія. – 2005. – Вип. 9. – С. 18–23.
3. Дьяконов К. Н. Экологическое проектирование и экспертиза : учеб. для вузов / К. Н. Дьяконов, А. В. Дончева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 384 с.
4. Исаченко А. Г. Прикладное ландшафтоведение. Ч. 1 / А. Г. Исаченко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 152 с.
5. Исаченко А. Г. Методы прикладных ландшафтных исследований / А. Г. Исаченко. – Л. : [б. и.], 1980. – 222 с.
6. Месарович М. Теория иерархических многоуровневых систем / М. Месарович, Д. Мако, И. Такахара. – М. : Мир, 1973. – 342 с.
7. Олещенко А. В. Геосистемний підхід як методологічна основа оптимізації територіальної організації біосферних заповідників / А. В. Олещенко // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ «Обрій», 2009. – Вип. 55. – С. 43–49.
8. Позаченюк Е. А. Введение в геоэкологическую экспертизу. Междисциплинарный подход, функциональные типы, объектные ориентации : монография / Е. А. Позаченюк. – Симферополь : Таврия, 1999. – 413 с.
9. Чижова В. П. Рекреационные ландшафты: устойчивость, нормирование, управление / В. П. Чижова. – Смоленск : Ойкумена, 2011. – 176 с.
10. Шищенко П. Г. Прикладная физическая география / П. Г. Шищенко. – К. : Вища шк., 1988. – 192 с.

Статтю подано до редколегії
12.09.2012 р.